

1921 жылғы
қыркүйектен
шыға бастады

АҚУҚАТ

ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ - САЯСИ ЖУРНАЛ

Журнал 1976 жылы Халықтар Достығы орденімен, 2002 жылы Қазақстан Журналистика Академиясының «Алтын Жұлдыз», 2008 жылы Қазақстан Журналистер Одағының сыйлығымен марапатталды

№6, МАУСЫМ, 2013

ҚАСИЕТТІ ҚҰРАН КӘРІМНІҢ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ АУДАРМАЛАРЫ

Құран Кәрім бүгінге дейін әлемнің көптеген тілдеріне «аударылған»¹. Алғашқы аударма жұмыстары X ғасырдың екінші жартысында қолға алынғаны мәлім. Жоғарыда айтылған кезең – саманилердің заманына пара-пар келеді. Бұл уақытта Құран парсы тіліне аударылды. Самани князьдарының бірі – Әмір Мансұр бин Нұх (961-976) кезеңінде мәуереннахрлық ғалымдардан құралған комиссия алғашқы Құран Кәрімнің аудармасын әзірлеген. Бұл аударма Табаридің Құран Кәрім тәпсірі негізінде алынып, қазіргі Өзбекстанның Бұхара қаласында жасалды. Аталмыш аударма жұмысы сөзбе-сөз аудару тәсіліне негізделіп жасалған. Аудармада парсы тіліндегі сөздерге мән берілмей, парсы сөйлемінің құрылымы негізге алынбай, арабша сөздердің астына жазылды [1].

Түркілер Ислам дінін қабылдағаннан кейін аударма жұмыстарын қолға алулары әбден ықтимал, алайда бұл жұмыстар бірігіп жасалмаған болуы керек. Бұл аудармалар кей сурелердің ауызша аудармасынан тұрады. Түркілер арасында бірігіп жасалған аударманың алғашқы рет кімнің тарапынан және қашан жасалғаны жайлы дерек қалмаған.

Түркі тіліндегі Құран Кәрім парсы аудармаларының негізінде жасалған болатын. Ахмет Зәки Уәлиди Тоған 1914 жылы Бұхара хандығына жасаған экспедициясында Құран Кәрімнің түркіше аударылған қолжазбасын табады. Бұл алғашқы түркіше аударманы, ол парсы тіліндегі аудармамен бір кезеңде жасалғаны жайлы тұжырым айтады. Оның ойынша, бұл қолжазбаны тәржімалаған кісі алғашқы парсы тілінде аударма жасаған комиссияда болған исфиджабтық Аргу Түркі болуы әбден ықтимал. Бұл тұжырыммен келіспеушілік білдірген Фуат Көпрүлү алғашқы түркі тіліндегі аударма XI ғасырдың бірінші жартысында жасалғанын айтқан. Абдүлқадір Инан да Көпрүлү айтқан тұжырымды мақұлдады.

Түркі тіліне аударылған алғашқы Құран Кәрім қараханид тілінде қолға алынған болатын. Кейін X-XVI ғасырлар арасында хорезм және шағатай тілдеріне аударылған Құран Кәрім қолжазбалары табылды. Шығыс түркі тілінде жазылған аталмыш шығармалардан басқа батыс түркі тілінде де жазылған аудармалар баршылық. Айсу Ата бұл

1. Қасиетті кітаптың араб тіліндегі аудармасын ешбір тілде тура жасай алмаймыз. Осы себепті, қазіргі кезде, оның тек қана «тәпсірі», яғни, түсініктемесі жасалады. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, қараханид кезеңінде Құран сөзбе-сөз аударылған деген тұжырымға келеміз. Сондықтан, бұл зерттеу жұмысында «тәпсір» сөзінің орнына «аударма» сөзін қолданғанды қош көрдік.

аудармалардың жалпы саны сексен үшке жететінін айтады [2].

Ердоған «Құран Кәрім аудармаларының тілдік жағынан маңызы» атты мақаласында 1333-1334 жж. пираздық Мұхаммет бин Хажы Девлетшахтың қаламынан шыққан Құран Кәрім аудармаларының нұсқасын ең көне қолжазба ретінде көрсетеді. Бұл нұсқа Ширазда жазылған болуы тиіс. Түркіше аудармалар араб сөздерінің астына жазылып отырған. Янос Экмани Құран Кәрімнің шығыс түркі тіліне аударылған шығармаларға қатысты жазған мақаласында бұл туындының шығыс түркі тілінде жазылған ең көне аудармасы болуы мүмкін екендігін айтады. Сонымен қатар, тілдік жағынан XII-XIII ғғ. қараханид дәуіріндегі Орта Азия исламдық түркі тілінің ерекшеліктерінің бар екендігін жазған [3]. Абдүлқадір Инан бұл нұсқаның XIV ғасырда жазылғанын тұжырымдайды [4]. Ал, Гүлден Саол болса, «Хорезм тілінде жазылған Құран аудармасы» атты мақаласында араб және парсы сөздері аз кездесетін аты аталған аударманың жазылу уақытын XII-XIII ғасырларға жатқызады және негізгі тілінің қараханид тілі болғанына қарамастан, бұл еңбекте оғыз-қыпшақ элементтерінің кездескенін баяндаған болатын [5].

Жоғарыда аты аталған Құран Кәрім аудармасынан кейін жасалған тағы бір тәржіма, қазір Ташкентте Өзбек Ғылым Академиясында 2854 нөмірімен сақтаулы. А.А.Семенов бұл шығарманың XIII ғасырға қатысты екендігін және ондағы араб тіліндегі мәтіннің сөзбе-сөз аударылғанын айтады. Тілі – қараханид дәуірінің Орта Азия исламдық түркі жазба тіліне жатады. Шығыс түркі тілінде жазылған бір аударма жұмысы Англияның Манчестер қаласындағы Дж. Риландс кітапханасының араб тіліндегі жазбалар бөлімінде сақталған Құран кітабының аудармасы болып табылады. Бұл аударманың толық нұсқасы 30 томнан тұрады, дегенменен, қолда бары – 14 қана. Айсу Ата бұл аударманы Түрік тілі Қоғамының баспасында 2004 жылы жариялаған болатын. Атаның айтуына қарағанда, 1145 беттен құралған Риландс нұсқасында бірнеше ерекшеліктер бар. Қолжазба әр бетінде үш қатардан тұратын арабша, парсыша және түркіше мәтіннен құралғандықтан ауқымды нұсқа болып табылады. Бұл кітаптың қай жерде, қашан жазылғаны және оның аудармашысы кім екені жайлы мәлімет жоқ. Мәтіннің сөздігін құраған ғалым Экманның ойынша, бұл туынды қараханид тілінің соңғы, хорезм тілінің алғашқы дәуірінде жарыққа шыққан болуы тиіс. Тағы да Экманның сөзіне сүйенер болсақ, тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, оның XIII ғасырдың екінші жартысы-XIV ғасырдың алғашқы жартысында жазылған деген тұжырымға келеміз. **Басқа бір нұсқасы Хәкімұлы Али Паша Мешітінің Сүлейманне Кітапханасында**

2-нөмірмен тіркелген. Осы нұсқаны Гүлден Саол Гарвард Университетінің Таяу Шығыс тілдері мен мәдениеті бөлімінің баспасында 1993 жылы жариялаған болатын. Саолдың айтуы бойынша, аталмыш нұсқа толығымен дерлік толықтырулардан құралған. Рейхани Несих жазған бұл шығарма: арабша тоғыз қатар, түркіше тоғыз қатар, жалпы он сегіз қатардан тұрады. Осы туынды хорезм тілінде қолға алынған.

Бұлар шығыс түркішесіне жасалған сөзбе-сөз аудармалар. Оған қоса, тәпсірлер де бар. Солардың алғашқысы, Санкт-Петербург қаласының мұражайында сақтаулы тұр. Осы нұсқаны 1914 жылы Ахмет Зәки Уәлиди Тоған Түркістан аймағынан тапқан еді. Бұл шығарманы кім және қашан жазғаны белгісіз. Фуат Көпрүлүнің еңбектерінде осы тәпсір Әмір Темір кезеңінде жазылған деп көрсетіледі [6]. Осы аударманың өзіне тән ерекшелігі – мағынасының сөзбе-сөз жеткізілуімен қоса, сурелерге қатысты тәпсір мен хикаялардың да болуы. Тәржіманың жазба тілінде де ерекшелік бар. Экманн тәпсірлі аударманың жазба тілі қараханид тілі екендігін, дегенменен тәпсір мен хикаялар үшін қышшақ, оғыз және де шағатай тілдері элементтерінің қолданылғандығын айтады. Сондықтан, аталмыш тәржіманың XV ғасырдан бұрын жазылуының мүмкін емес екенін алға тартады. Бартольд осы тәпсірлі тәржіманың Мәуереннахрда жазылғандығын айтып өткен. Абдулқадір Инан аты аталған шығармадағы тәпсір мен хикаялар тілінің хорезм тіліндегі «Нахжу-л-фарадистен» еш айырмашылығы жоқ екенін, ең аяғында оғыз тілі элементтерінің көбірек қолданылғандығын көрсетеді. Ал шығарма сөздігін дайындаған Боровков ондағы тілдің «Мукадимату-л-әдәб» еңбегіне жақын екендігін айтады. Зейнеп Қорқмаз «Марзубаннаме аудармасы» атты еңбегінде тәпсірдің қараханид тілінен хорезм тіліне өткен кезеңінде жазылған шығарма екендігін жазған [7]. Ал, екінші тәпсірлі тәржіма XVI ғасырда Шайбани Хандығы кезеңінде жазылған. Бұл шығарманың екі нұсқасы бар. Оның алғашқысы – Топқапы Сарайы кітапханасының III Ахмет бөлімінде 16-нөмірмен сақтаулы тұр. Осы нұсқаның жазылған уақыты 1543-1544 ж.ж. арасы, ал, екінші нұсқасы Кониya қаласындағы Мәулана мұражайының кітапханасында сақтаулы. Оның жазылу уақыты – 1544 жыл.

Абдулқадір Инан Кониya нұсқасын зерттей отырып, оның өзбек хандарының бірі – Ұбайдолла кезеңінде жазылуы мүмкін екендігін тұжырымдайды. Топқапы нұсқасы бойынша докторлық диссертация дайындаған Хамза Зүлфикар аталмыш еңбектегі дәйектерге сүйеніп отырып, оның Ұбайдолла хан кезеңінде, бәлкім оның бұйрығымен түпнұсқаға негізделіп отырып жазылуы мүмкін екендігін алға тартады. Қасиетті Құран Кәрім Шығыс мәдениетінің дамуына зор ықпал еткен болатын. Бұл қасиетті кітапты аудару Ислам дінінің көптеген халықтар арасына таралуын қамтамасыз еткен. Ислам ғалымдары Құран кітабының аудармасына үлкен мән бергендіктен, бұл кейінгі заманда Құран

тәпсірінің жеке Ислам ғылымы болып бөлініп шығуына себепші болды [8]. Тамыры тереңге жайылған тілге не түркі халқы – қараханидтер заманында Сатұқ Бұғыра хан кезеңінде Ислам дінін қабылдай бастайды. Бұл жағдай түркі тілі әдебиетінің өтпелі кезеңіне айналды. Ұйғырлардың дінін өзгертуі тіл мен әдебиетіне қандай әсер еткен болса, дәл сол сияқты Ислам діні де қараханидтердің тілі мен әдебиетіне де ықпалын тигізбей қоймады. Өз діндеріне құрмет көрсеткен түркі халқы қасиетті Құран Кәрімді түсіну үшін араб тілін білуге тиіс еді. Алайда, бұл тілді әр адамның үйренуі мүмкін болмағандықтан, Құран Кәрімді аудару қолға алынған болатын.

Алғашқы Құран Кәрім аудармаларының түркі тілі тарихы үшін маңызы өте зор. Өйткені, бұл аудармаларда сол кезеңде қолданылған тілдік құрылым сақталған. Алғашқы аудармаларда араб және парсы тілінен енген сөздердің саны айтарлықтай көп емес. Бұл зерттеліп отырған кезеңде түркі тілінің маңызды болғандығын көрсетеді. Аудармалардағы жаңадан пайда болған сөздер мен сөз жасау тәсілдерін көре аламыз және сол кезеңдегі сөз байлығын да байқаймыз. Құранды аудару кезінде арабша терминдер қараханид тіліне аударылып, ал, баламасы табылмаған болса, жаңа сөздер жасалып отырған. Құран Кәрім Алланың сөзі болғандықтан, бұл аударма ісін қолға алғандардың күнә жасаудан қорыққандықтан аудармаларына өте тиянақты қараған болатын. Осының арқасында аударма мәтіндерінің жоғары сапада жасалғандығына күмән болмауы керек. Араб және парсы тіліндегі сөздердің түркіше дұрыс мағыналары берілгендіктен, бұл зерттеушінің жұмысын біршама жеңілдеткен болатын. Мұнымен қоса, бұл аудармалар арқылы адамдардың Алла сөзін жақсырақ түсінулеріне жол ашылып, түркілердің мұсылман болуының бір себебі болды. Аты аталған аудармаларда діни терминдерді түсіндіру арқылы қоғамға гибадат етудің принциптерін үйрену жеңілдеген еді. Құран Кәрімнің сөздік қоры басқа тілдерден алынған сөздерге тікелей балама берілгендіктен тілдік тұрғыдан өте маңызды жұмыс болып табылады. Бұл аудармалар түркілер Ислам дінін қабылдағаннан кейін Ислам дінімен келген жаңа түсініктердің халыққа қалай жеткізілгендігін көрсетуі мен көне зерттеулер және сөздік тұрғысынан қолда бар деректердің ішінде ең сенімді құжат ретінде қарастырылады. Құран сынды аударылуы қиын мәтіндерді түркі тілінде жеткізе алғандығын айқын көрсететін аталмыш еңбектер арабша сөздерге балама табылуы, сол уақыттағы түркі тілінің өте бай болғандығын көрсетіп отыр.

Құран тәржімасы арқылы түркі тілінде жаңа исламдық сөз тіркестері мен түсініктер пайда болады. Риланде нұсқасында жаннат, тозақ, пайғамбар, Алла сияқты түсініктердің баламасы ретінде Тәңіршілдік кезеңінен қалған ұстағ, tamug, yalavaç, Tengri сынды түркі тіліндегі сөздер қолданылған. Абдулқадір Инан өзінің «Makâleler ve İncelemeler» атты кітабының

II томында түркі аудармаларының маңызы жайында былай дейді: «**осы Құран тәржімалары Исламнан кейінгі түркі тілінің дамуында көрініс тапқан жаңа бағытты, Ислам діні арқылы келген жаңа түсініктерді жеткізу үшін Исламнан бұрынғы түркі мәдениеті кезеңінің тіл қорынан (Буддизм, Манихизм, Шаманизм) терминдерін қалай пайдаланғандығын көру тұрғысынан маңызды дәйектер бере алады**».

«Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar» атты жұмысында Гүлден Саол аталмыш Құран Кәрім аудармалары жайлы жазылған 107 еңбекті жеке-жеке атап көрсетеді. Суат Үнді Құранда кездесетін о дүниеге қатысты жер-су атауларының алғашқы аудармаларда қалай аударылғанын салыстырмалы түрде көрсетеді[9]. Осы еңбекке қарап отырып, діни араб терминдері қандай аудармада, қалай аударылғанын немесе қай арабша нұсқасы қабылданғанын көре аламыз. Ахмет Ақчаташ болса, Ата зерттеген Риландс нұсқасы бойынша араб тіліндегі терминдердің қараханид тіліндегі баламасын көрсеткен. Сол кезеңде түркі тілінде жоқ ислами терминдердің пайда болу жолдарын, осы жұмыс арқылы көре аламыз. Ақчаташтың мақаласы өз алдына Суаттың мақаласына толықтыру болады.

Ахмет Бижан Ержиласун қарахан тілінде жазылған еңбектердегі сөздерді жинап, ортақ сөздерді бөліп, хақания (қарахан) тілінің сөздік қоры шамамен он мыңнан асқандығы туралы болжам жасаған. Ахмет Бижан Ержиласунның болжамын ғалым Емек Үшенмез қайта санап, қарахан тіліндегі сөздік қордың 11519 сөзден тұратынын дәлелдеген. Соның ішінде қараханидтер дәуірінде жасалған Құран Кәрім аудармасындағы кірме сөздердің саны 534-ке жеткен: 357 сөз – араб тілінен, 177 сөз – парсы тілінен еніп, жалпы алғанда 27 пайызды құраған[10]. Сөзбе-сөз аударылған, осы шығармаларда Ислам дініндегі бірқатар түсініктердің түркіше баламасы болмаған жағдайда

жаңа сөз жасау жолы арқылы түркі тіл қоры байып отырған. Түркі тілінде діни терминдерді жасау үрдісі өте сәтті болғанымен қатар, жаңадан пайда болған сөздер көбінесе -мақ /-мек жұрнақтары назарымызды аударуда[11]. Алла Тағаланың 99 атының түркі тіліндегі баламалары да алғашқы рет осы аудармаларда қолданылуы бұл жұмыстың маңызын арттырады.

Achgan=Фәттах, Arig=Қуддус, Bilgen=Хабыр, Bir Ök=Уәхит, Eşitgen=Сәмий, Bagrsak=Рауф, Bütün İşlig=Хәким, Ken İşlig=Уәсип, Köndürgen=Һәди, Küdezen=Хафиз, Ked Rahim=Рахим, Köni İşlig=Хәким, Könü Urgan=Мутәуәккил, Küçlüg Ugan=Қадир, Munsuz=Ғаний, Rûzî Bergen=Рахман, Üküş Bergen=Уәһһаб, Arig Tanrı=Субхан, Sakiş Kılguç=Хәсиб, Tüzün=Халим, Ukgan=Хабыр, Üküş Örtgen=Ғаффар, Yarlıkagh=Рахим, Yınçke Körügli=Латиф, Yüsek=Әллий, Ugan=Қадир, Ulug=Кәбир, Yaralghan=Бәрий.

Осындай сөз тудыру әдістері және ескі кезеңге жататын діни терминдердің қолданысы түркі тілінің баю тұрғысынан өте маңызды, бірақ араб тілінің сөйлем құрылымы түркіше сөйлем құрылымынан өзгеше болғандықтан сөзбе-сөз аударма әдісі түркі тілінің тілдік құрылымына зиян келтірген. Бұл парсы тілінен жасалған аудармаларда да көрініс тапқан[12].

Түркі тілінде жазылған алғашқы Құран аудармалары туралы қазақ тілінде жазылған дерек мүлдем жоқ деуге болады. Түрік және ағылшын тілінде біршама зерттелген аталмыш мәселе Қазақстан үшін тың шығармалардың бірі болып отыр. Бұл аудармалардан көптеген тарихи шындықтар табылады. Осы тұрғыдан бұл шығармаларды зерттеудің маңызы зор.

**Шыңғыс БЕГИМТАЕВ,
Л.Н.Гумилев атындағы
ЕҰУ түркология кафедрасының
магистранты.**

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- Ölmez, Mehmet. «Türk Dilleri Araştırmaları.» *Türkçede Dini Tabirler Üzerine.* İstanbul, 2005.
Ata, Aysu. «Türkçe İlk Kur'an Tercümesi-Karahanlı Türkçesi.» Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
Eckmann, János. «“Eastern Turkic Translations of the Koran”.» 135. Budapest: Studia Turcica, 1971. 135-6.
A. İnan, «“Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi”», *Türk Dili I*, 6 Nisan 1952.
G. Sağol, «Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi», Harvard, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları, 1993, p. Giriş.
Z.V.Togan. Mahmut Kaşgarlıya Ait Notlar. İstanbul, 1932.
Aқчаташ, Аһмет. «Karahanlı İlk Kuran Tercümesi Sözlüğünün Söz Denzinde Bir Gezi.» *Turkish Studies*, summer 2009
Исмаилов, Мирза Расул, «О переводах Корана на тюрские», //Исток//. 2004. 38-40-бб.
ÜNLÜ, Suat. «İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Uhrevi Yer Adları.» *Turkish Studies*, 6 Spring 2011.
ÜŞENMEZ, Arş. Gör. Emek. «Türkçe ilk kuran tercümesi ve tercümedeki- mak/-mek eki hakkında.» *Ulaştıraracısı Hakemli Sosyal Bilimler E Dergisi*, no. 14 (2008).
Üşenmez, Emek. «Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında.» *Akademik İncelemeler* 3, № 1 (2008).
А.А.Семенов. «Собрание Восточных Рукописей», Ташкент: АН УзССР, 1957.

Бұл мақалада алғашқы түркі тіліндегі Құран Кәрім аудармалары жайлы сөз қозғалады. Бұл шығармалар қараханид кезеңінде түркі тілінің байлығын, сөздік қорын және басқа тілдерден енген сөздерді анықтауға мүмкіндік береді.